

УДК 94 (477): 821.161

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2018-15-21>

Олійник Ю. І.,

ст. наук. співр. відділу зброї «Музей-Арсенал», Львівський історичний музей, м. Львів

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ XVIII СТ. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПАМ'ЯТКАХ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Анотація. У публікації розглянуто та проаналізовано історичний розвиток гайдамацького руху XVIII ст. на Правобережній Україні. Досліджено пам'ятки з колекції Львівського історичного музею (ЛІМ), що зберігаються в колекції музею й мають важливе значення для вивчення української історії загалом й гайдамацького руху зокрема.

Ключові слова: Правобережна Україна, гайдамацький рух, Польща, Росія, Туреччина, І. Гонта, М. Залізняка, Коліївщина, музейні пам'ятки.

Olijnyk Yu. I.,

senior researcher of the Department of arms «Arsenal», Lviv historical Museum, Lviv

GAYDAMAK MOVEMENT OF THE XVIII CENTURY ON THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE MONUMENTS OF LVIV HISTORICAL MUSEUM

Abstract. In a considered and analysed the historical development of the gaydamak movement of the XVIII century on the Right-Bank Ukraine. Explored monuments of Lviv historical Museum collection (LHM), which are stored in the Museum's collection and are important for the study of Ukrainian history in General and the gaydamak movement in particular.

Keywords: Right-Bank Ukraine, Gaydamak's movement, Poland, Russia, Turkey, I. Gonta, M. Zaliznyak, Koliivshchyna, Museum attractions.

Постановка проблеми. Після поразки Української революції в середині XVII ст. долю українських земель визначали Польща, Росія і Туреччина. За умовами Бахчисарайського договору 1681 року територія між Дністром та Бугом залишалася нейтральною й незаселеною.

Проте, Польща порушила Бахчисарайську угоду та розпочала активно заселяти вільні землі Правобережжя, посилюючи соціальне і національне гноблення українського народу. Це призвело до народного невдоволення, яке вилилося у низку повстань. Учасників народного руху XVIII ст. називали гайдамаками.

Постановка завдання. Метою публікації є більш детальне висвітлення та аналіз історичного розвитку гайдамацького руху XVIII ст. на основі дослідження пам'яток з колекції Львівського історичного музею (ЛІМ).

Аналіз досліджень і публікацій. Гайдамаччина в українській історіографії довгий час базувалася в основному на усній традиції — народних переказах, мемуарах сучасників і в значно меншій мірі на архівному матеріалі.

Гайдамацький рух досліджував М. Максимович в своїй праці „Известия о гайдамаках” [20]. Він дослідив пакет документів, де знаходилися фактичні матеріали арешту М. Залізняка та його друзів [2, с. 564].

Першим, хто поставив дослідження гайдамацьких рухів на документальну основу став В. Антонович. Він видав у збірнику „Архивы Юго-Западной России” акти про гайдамаків (1700-1768) й написав на основі цих актів монографію про гайдамацькі рухи (1876) [1]. Автор опублікував низку цінних мемуарів про ці рухи, написаних свідками й сучасниками. Мемуари, незважаючи на неприхильність їх авторів до гайдамаків, подають багато важливих подробиць. Найбільш вичерпну працю про гайдамаків подав Яків Шульгін, який опублікував на сторінках журналу „Киевская Старина” монографію про гайдамацьке повстання 1768 року [25].

Заслуговує на увагу праця сучасного дослідника П. Мірчука „Коліївщина. Гайдамацькі повстання 1768 р.” [22]. Він прийшов до висновку, що Коліївщина стала заздалегідь запланованим повстанням з виразною програмою відновлення Української гетьмансько-козацької держави і чітко вираженим національним характером.

Джерельною базою до написання статті послужили матеріали фондів груп „Графіка”, „Живопис”, „Зброя”, „Фотоматеріали” з архіву Львівського історичного музею, інвентарні описи колишнього Національного Музею ім. Короля Яна III.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тема гайдамацького руху найбільш детально висвітлена в експозиції відділу Давньої історії України Львівського історичного музею. Серед представлених тут пам’яток — портрет невідомого художника XVIII ст. „Іван Гонта”, фоторепродукція з портрету невідомого художника кінця XVIII-поч. XIX ст. „М. Залізняк”, літографія з картини Ю. Коссака XIX ст. „Табір гайдамаків”, літографія з картини худ. І. Іжакевича „Повстання гайдамаків під керівництвом М. Швачки”, зброя селян — повстанців XVIII ст.

Перші писемні згадки про гайдамаків датуються 1714 роком. Слово „гайдамак” тюркського походження (від „гайде” — гнати, переслідувати) й означає „волоцюга”, „грабіжник”. Так зневажливо називала гайдамаків польська шляхта. Невдовзі цей термін став поширеною назвою народних месників.

Гайдамаччина у своєму розвитку пройшла три хвилі піднесення: 1734-1738 роки, 1750 рік та 1768 рік (Коліївщина).

Перше велике гайдамацьке повстання розпочалося 1734 року. Його причиною став наступ на територію Правобережжя російських військ разом із гетьманськими полками, які мали на меті допомогти синові короля Августа II вступити на польський престол. Стихійний народний виступ швидко охопив Київщину, Поділля та Волинь. На чолі повстання став сотник надвірних козаків князів Любомирських — Верлан [12, с. 182].

Наприкінці 1738 року російські та польські збройні формування за допомогою зрадника С. Чалого здобули перемогу над основними повстанськими силами, що змусило частину гайдамацьких загонів відійти у Молдавію, а решта — тимчасово припинила збройний опір.

Новий спалах активності гайдамацького руху припав на 1750 рік. Повстанці, очолювані О. Письменним, М. Сухим, П. Тараном, протягом року контролювали землі Брацлавщини, Київщини, Східного Поділля. Проте до зими 1750 року цей виступ спільними зусиллями польських та російських військ було придушено [12, с. 183].

Кульмінацією гайдамацького руху стало селянсько-козацьке повстання 1768 року, що отримало назву „Коліївщина” (від слів „кіл”, „колоту”, „колій”). [12, с. 183]. „Коліївщина” охопила Київське та Брацлавське воєводства. Організована у 1768 році шляхетська Барська конфедерація, спрямувала свої головні сили на боротьбу проти повстанців [21, с. 79]. Дії збройних сил Барської конфедерації на Поділлі, Київщині та Волині, що супроводжувалися катуванням і грабунками українського населення, призвели до ще більшого загострення національно-визвольного руху проти польських завоювальників, який очолили Максим Залізняк та Іван Гонта [19, с. 232].

У музейній колекції зберігається фоторепродукція (див. рис. 1) з портрету М. Залізняка кінця XVIII-початку XIX ст. (ЛІМ, інв. № Едфм — 8277, фотопапір 30 x 40 см) [9, арк. 72]. Портрет поясний. Обличчя овальної форми легко повернене вліво. Чіткий погляд, густі чорні брови, довгі закручені вуса. Портретований без шапки, на голові — козацький оселедець, у правому вусі кільцеподібна сережка. М. Залізняк одягнений у чорний жупан, з-під якого виглядає біла сорочка. У правій руці тримає шаблю, у лівій — вервицю.

Оригінал портрета М. Залізняка кінця XVIII-початку XIX ст. (ЛІМ, інв. № Ж — 16, полотно, олія 67,5 x 51,5 см) зберігається в Сумському художньому музеї ім. Никанора Онацького, куди надійшов у 1958 році з колекції Сумського краєзнавчого музею [23, с. 226].

Фотокопія портрета має значно менші розміри і на ній не повністю відображені написи, які є на оригіналі. Написи розміщені у верхній частині ліворуч: „чигиринскаго уѣзда/ мотронинскаго монастыря/ послушникъ Максимъ/ Железнякъ”. Праворуч — ноти зі словами: „Та не буде луч-ше та не буде кра-ше/ акъ у насъ та на Укра...ні шо не має жида, шо не має ляха та не бу/де измі-на” [23, с. 226].

Портрет М. Залізняка з фондів Сумського художнього музею опублікований на сторінках видання „Україна козацька держава” [23, с. 226].

Більшої уваги заслуговує постать ще одного керівника повстання І. Гонти – сотника надвірної міліції графа С. Потоцького [13, с. 102]. До найцікавіших пам’яток, що знаходяться у Музеї належить портрет І. Гонти роботи невідомого майстра XVIII ст. (ЛІМ, інв. № Ж—1483, полотно, олія 53 x 42 см) [5, арк. 7]. Портрет погрудний. На темному тлі — обличчя овальної форми, повернене вправо. Карі очі, густі чорні брови, довгі закручені вуса. Портретований без шапки, на голові — козацький оселедець. Одягнений в розкішний зелений жупан. Комір сорочки розстебнутий. У правій руці тримає спис. Пам’ятка надійшла до Львівського історичного музею з колекції Національного Музею ім. Короля Яна III. Він експонувався в одному із залів цього Музею [10, арк. 13].

В наш час портрет публікувався в багатьох художніх виданнях – „Український портретний живопис XVII-XVIII ст.” [24, с. 286], „Україна козацька держава” [23, с. 227] та ін.

Здобувши Умань, повстанці вчинили розправу над гнобителями [14, с. 453]. Ця подія відображена на картині невідомого художника першої половини XIX століття „Розгром гайдаками польської шляхти в Умані” (інв. № Ж — 1484, полотно, олія 73 x 95 см) [5, арк. 7].

На картині автор показав жорстоке протистояння між гайдаками і польською шляхтою. Події відбуваються на території костелу. Картина намальована, очевидно польським художником. Автор тенденційно підійшов до висвітлення цієї події. Невипадково представлено момент найбільш жорстокого протистояння між гайдаками і шляхтою в Умані. Відображено образ невинної жертви та образ нападника. На полотні дуже чітко видно як люди тримають священні реліквії з костелу: хрест та монстранцію — (в Католицькій Церкві різновид дароносиці, позалітургійного шанування Святих Дарів – *О. Ю.*). Але навіть це, не зупиняє повстанців. Картина представляє тенденційне польське бачення даної події й не дає розуміння причин, що зумовили гайдаків взятися за зброю. Вона надійшла до ЛІМ з колекції Національного Музею ім. Короля Яна III. Експонувалася в одному із залів Музею [10, арк. 60].

Гайдамацьким рухом цікавилася багато художників. Серед них І. Їжакевич — відомий український живописець та гравер. [16, с. 652]. У ЛІМ експонується літографія (див. рис. 2) з картини І. Їжакевича „Повстання гайдаків під керівництвом М. Швачки” (ЛІМ, інв. № Г—16400, папір, репродукція 24 x 28 см) [4, арк. 45]. На малюнку відображено сцену розправи польського війська з повстанцями. Літографія надійшла з фондів Музею до 1941 року.

Ще однією цікавою пам’яткою є представлена у Музеї літографія з картини Ю. Коссака XIX ст. „Табір гайдаків”. (ЛІМ, інв. № Репр.—17988, папір, репродукція 34 x 25 см.) [8, арк. 62]. На ній автор зобразив групу гайдаків на відпочинку, біля річки. На передньому плані — два повстанці на конях, інші сидять на траві. Збоку стоїть котел, в якому готується їжа. Репродукція надійшла з фондів Музею до 1941 року [17, с. 444].

У Львівському історичному музеї можна також оглянути основну зброю гайдаків – бойові коси та коли. Зокрема, в одному із залів Музею представлена бойова коса XVII ст. (ЛІМ, інв. № 3—3549, залізо, дерево, кування, різьблення. Дз—244,4, Д пера—45, Д гака—10, 2, Ш пера —7,2 см) [6, 185 арк.]. Вона має перо плоске, вигнуте, із заокругленим і косо зрізаним, кінцем, біля якого має виступ, заточене з внутрішнього боку. На нижньому кінці пера — серпоподібний плоский гак. Перо відкуте разом з конічною тулією, яка в горі і внизу має кільцеві вінчики. Ратище дерев’яне, кругле, з двома залізними полосами на 4-х загвіздках. Нижній кінець оббитий залізом. До музею коса надійшла у 1940 році з фондів Національного Музею ім. Короля Яна III [11, арк. 39].

В експозиції показані бойові коси, які хоч і відносяться до значно пізнішого часу — повстання 1860-их років (див. рис. 3), але дають уявлення про тяглість традиції народного озброєння. Подібно до цих виглядали і гайдамацькі (інв. № 3 — 3547, 3 — 3548, залізо, дерево, кування, різьблення, травлення; Дз — 236,7, Д — пера 85,7, Ш пера — 7,5 см) [6, арк. 184-185]. Перо бойових кіс у формі витягнутого півмісяця, заточене з внутрішнього боку. Вздовж туп’я з одного боку витравлено геометричний орнамент. Перо має хвостовик, вставлений у ратище. Ратище дерев’яне, округле. Верхній кінець окутий залізом. Обидві пам’ятки надійшли до Музею у 1940 році з колекції Національного Музею ім. Короля

Яна III. Бойову косу (ЛІМ, інв. № 3 — 3548) подаровано Національному Музею ім. Короля Яна III п. 3. Дронговським. Обидві коси належали невідомим учасникам польського повстання 1863 року [10, арк. 43].

Поруч з косами експонується спис XVII ст. (ЛІМ, інв. № 3—3925, залізо, дерево, кування, різьблення) [7, арк. 121]. Перо списа листоподібне, зі заокругленими плечиками і обабіч ним ребром. Тулія конічна, з отвором для цвяха. Ратище дерев'яне, кругле. До музею спис (див. рис. 4) надійшов у 1940 році з Національного Музею ім. Короля Яна III [10, арк. 26].

Коли шляхта придушила гайдамацький рух, знову почалося жорстоке переслідування селян та православного духовенства. Серед народних мас й далі панувала ненависть до панів. Від часу до часу з'являлися чутки про нове повстання. Такі вістки, наприклад, розійшлися по Волині у 1789 році (т. зв. волинська тривога). Тоді заарештували й покарали сотні невинних людей [19, с. 233].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, після поразки Української революції 1648-1657 років, Правобережжя надовго стало об'єктом територіальної експансії сусідніх держав — Польщі, Росії і Туреччини. Встановлення контролю Польщі над краєм на початку XVIII ст. відновило польсько-шляхетські порядки, посилило релігійний гніт, спричинило нову колонізацію Правобережних земель, зростання соціального напруження й виникнення гайдамацького руху. Перехід наприкінці XVIII ст. Правобережжя під владу Росії не зняв проблеми іноземного панування для цього краю, він тільки змінив форми та методи експлуатації місцевого населення [12, с. 186].

Сучасники-мемуаристи залишили описи картин пожеж, вбивств, грабежів, що супроводжували повстання, але про причини, які штовхали гайдамаків на це, вони чомусь замовчували. Адже, люди хотіли простого мирного життя [3, с. 250].

Пам'ятки, що зберігаються в колекції Львівського історичного музею мають важливе значення для вивчення української історії загалом й, зокрема гайдамацького руху як надзвичайно доленосного її періоду. Вони відображають споконвічні прагнення українців відстоювати свою національну та соціальну незалежність. Вважаємо, що дана проблематика є ще недостатньо вивченою й потребує подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. П. Исследование о гайдамачестве по актам 1700-1768 гг. Извлечено из III тома 3-й части Архива Юга Западной России, изданного временною комиссией для разбора древних актов. / В. П. Антонович. — 324 с.
2. Антонович В. Несколько данных о судьбе Зализняка после его ареста // Киевская старина. / В. Антонович. — Киев, 1882. — 645 с.
3. Антонович В. Уманский сотник Иван Гонта / В. Антонович // „Киевская старина”. — Киев, 1882. — 645 с.
4. Архів ЛІМ. Інвентарна книга фондової групи „Графіка”. Т. 18. 1982.—1988. — Арк. 105.
5. Архів ЛІМ. Інвентарна книга фондової групи „Живопис”. Т. 3. 1979. — 2009. — Арк.193.
6. Архів ЛІМ. Інвентарна книга фондової групи „Зброя”. Т. 8. 1983. — 1984. — Арк. 199.
7. Архів ЛІМ. Інвентарна книга фондової групи „Зброя”. Т. 9.—1984. — Арк. 197.
8. Архів ЛІМ. Інвентарна книга фондової групи „Репродукції”. Т. 13. —1985. —1998. — Арк.198.
9. Архів ЛІМ. Інвентарна книга фондової групи „Фотоматеріали”. Т. 11. — 1985. —1988. — Арк. 99.
10. Архів ЛІМ. Inwentarz portretów i obrazów w Muzeum Narodowym im. Kr. Jana III. Т. 7. 1927. — Арк.135.
11. Архів ЛІМ. Inwentarz Muzeum Narodowym im. Kr. Jana III. Т. 16. —1932. — Арк.345.
12. Бойко О. Історія України. / О. Бойко. — Київ: „Академвидав”, 2012. — 702 с.
13. Голубенко І. Сини мої, гайдамаки... [З історії Коліївщини] / Голубенко І. // Жовтень. — Львів. — 1989. — Листопад. — № 11. С. 108-113.
14. Грушевський М. Ілюстрована історія України. / М. Грушевський. — Київ-Львів. 1913. — 524 с.
15. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах. Том II (від половини XVII ст.). / Дмитро Дорошенко. — Київ : Глобус, 1991. — 349 с.
16. Енциклопедія історії України. III том. — Київ: Наукова думка, 2005. — 658 с.
17. Енциклопедія Львова. III том. — Львів: Літопис, 2010. — 730 с.
18. Енциклопедія Українознавства. I том. — Київ: Глобус, 1993. — 399 с.
19. Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Видавництво „Світ”, 1990. — 519 с.
20. Максимович М. Известия о гайдамаках / Максимович М. // Москвитянин. — 1845. — № 5-6. — 45-68 с.

21. Мельник Б. Вулицями старовинного Львова. / Б. Мельник – Львів: Видавництво „Світ”, 2001. – 270 с.
22. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацькі повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью-Йорк, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973. – 318 с.
23. Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К.: ПП „Емма”, 2006. – 1216 с.
24. Український портретний живопис XVII-XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. – Київ: „Мистецтво”, 1968. – 318 с.
25. Шульгин Я. Почерк коливищини по неизданным и изданным документам 1768 г. и ближайших годов. / Я. Шульгин. – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 210 с.

REFERENCES

1. Antonovych, V., Isseledovanie o gajdamaczestve po aktam 1700-1768 gg. Izvleczeno iz 3-j czasti Arhiva Juga Zapadnoj Rossii, izdannjgo vremennoju komissijej dlja razbora drevnih aktov, 328 p.
2. (1882), Antonovych, V., Neskolko dannyh o sudbe Zalizniaka posle jego smerti, Kiev, 645 p.
3. (1882), Antonovych, V., Umanskij sotnik Ivan Gonta, Kievskaja starina, Kiev, 645 p.
4. (1982-1988), Arhiv LIM, Inventarna knyga fondovoi grupy „Grafika”. T. 18, ark. 105.
5. (2009), Arhiv LIM, Inventarna knyga fondovoi grupy „Zyvopys”, T. 3, 1979, ark. 193.
6. (1983-1984), Arhiv LIM, Inventarna knyga fondovoi grupy „Zbroja”, T. 8, ark. 199.
7. (1984), Arhiv LIM, Inventarna knyga fondovoi grupy „Zbroja”, T. 9, ark. 197.
8. (1985-1998), Arhiv LIM, Inventarna knyga fondovoi grupy „Reprodukci”, – ark. 198.
9. (1985-1988), Arhiv LIM, Inventarna knyga fondovoi grupy „Fototomaterialy”, T. 11, ark. 99. — 1985.
10. (1927), Arhiv LIM, Inwentarz portretów i obrazów w Muzeum Narodowym im. Kr. Jana III, T. 7, ark. 135.
11. (1932), Arhiv LIM, Apxiv LIIM. Inwentarz Muzeum Narodowym im. Kr. Jana III. T. 16, ark. 345.
12. (2012), Bojko, O., Istorija Ukrainy, Kyiv, 702 p.
13. (1989), Golubenko, I., Syny moi gajdamaky..., Z istorii Koliivszczyny, Zovten, Lviv, lystopad, № 11, 98-113 pp.
14. (1913), Gruhevskij, M., Ilustrovana istoria Ukrainy, Kyiv, Lviv, 524 p. Грушевський М. Ілюстрована історія України. / М. Грушевський. – Київ-Львів. 1913. – 524 с.
15. (1991), Doroshenko, D., Narys istorii Ukrainy v 2-h tomah. Tom II (vid polovyny XVII st.), Kyiv, 349 p.
16. (2005), Encyklopedia istorii Ukrainy. III tom, Kyiv, 658 p.
17. (2010), Encyklopedia Lvova, III tom, Lviv, 730 p.
18. (1993), Encyklopedia Ukrainoznavstva, I tom, Kyiv, 399 p.
19. (1990), Krypiakievycz, I., Istorija Ukrainy, Lviv, 519 p.
20. (1845), Maksymovycz, M., Izvestia o gajdamakah, Moskvitianin, № 5-6, 45-68 p.
21. (2001), Melnyk, B., Vulyciamy starovynnogo Lvova, Lviv, 270 p.
22. (1973), Mirczuk, P., Gajdamacki povstannia 1768 r., Nju-York, Naukove tovarystvo im. T. Chevczenka, 318 p.
23. (2006), Ukraina – kozacka derzava u 5175 fotosvitlynah, Kyiv, 1216 p.
24. (1968), Ukrainskij portretnyj zyvopys XVII-XVIII st. Problrmy stanovlennia i rozvytku, Kyiv, 318 p.
25. (1890), Szulgyn, J., Poczerk koliivszczyny po neizdannym i izdannym dokumentam 1768 g. I blizajszych godov, Kiev, 210 p.

Додатки

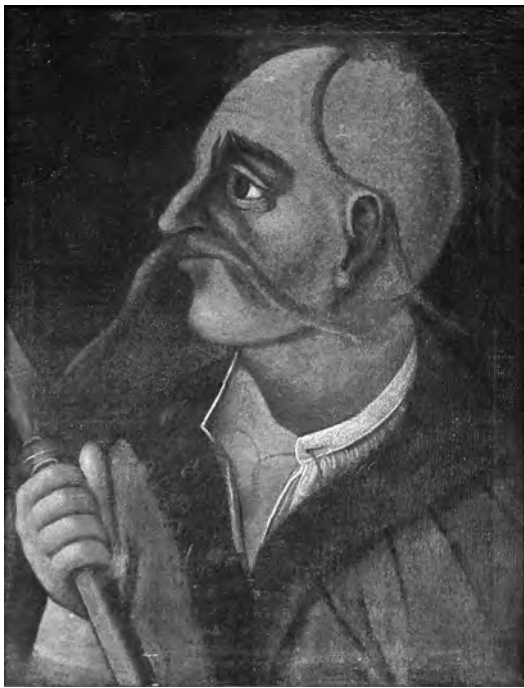

Рис. 1. Фоторепродукція з портрету М. Залізняка кінця XVIII — початку XIX ст. ЛІМ. Інв. № Едфм — 8277, фотопанір 30 x 40 см

Рис. 2. І. Їжакевич. „Повстання гайдамаків під керівництвом М. Швачки”. ЛІМ

Рис. 3. Бойові коси XIX ст. ЛІМ. Інв. № 3 — 3547, 3 — 3548

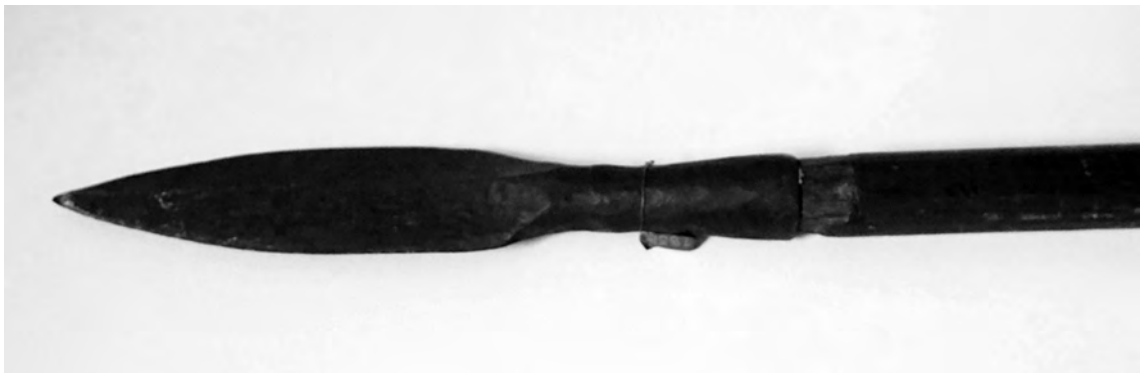

Рис. 4. Спис XVII ст. ЛІМ. Інв. № 3—3925